

ΤΟ ΔΑΧΤΥΛΙΔΙ - ΣΦΡΑΓΙΔΑ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΣΦΡΑΓΙΔΟΓΛΥΦΙΑ

Τό δαχτυλίδι-σφραγίδα σημειώνει τό κορύφωμα τής σφραγιδογλυφίας, ώς τέχνης, άφού τό φέρον εΐναι ένα περιτεχνο κόσμημα πολλές φορές άριστουρηματικό, και τό φερόμενο, ή γλυφή, προσφέρει τίς πιό όλοκληρωμένες και άκέραιες σκηνές τής θρησκείας και τής ζωής των Κρητομυκηναίων· γι' αυτό εΐναι άπό τά πολυτιμότερα τεκμήρια πού διαθέτομε για τή γνώση του κρητομυκηναϊκού πολιτισμού. Τό άφιέρωμά μου στον καθηγητή Στυλιανό 'Αλεξίου εΐναι έκφραση φιλίας, πού χρονολογείται άπό τά χρόνια των σπουδών μας, και ευγνωμοσύνης για τή συμβολή του στη μόρφωσή μου, όταν μέ τον καθηγητή Ν.Πλάτωνα, ήταν οι πρώτοι συνομιλητές και δάσκαλοι στην προσέγγιση τής επιστήμης.

Σέ τρεις πρόσφατες μελέτες μέ άπασχόλησε τό θέμα τής σφραγίδας - δαχτυλιδιού και μάλιστα τά προβλήματα: 1^ο. 'Η τεχνική των δαχτυλιδιών και ή εξέλιξή της¹. 2^ο. 'Ο ρόλος του δαχτυλιδιού και ή σχέση του μέ τή λίθινη σφραγίδα². 3^ο. 'Η συμβολή μιās τεχνικής των δαχτυλιδιών στη διαμόρφωση μιās όρισμένης τεχνοτροπίας στις λίθινες σφραγίδες³. Στην παρούσα συμβολή μου αποδλέπω νά δώσω μιά σύνθεση μέ βάση τίς έρευνες πού προανέφερα.

Δυό εΐναι οι παράγοντες πού συνέβαλαν ώστε τό δαχτυλίδι-σφραγίδα νά καταλάβει τήν πρώτη θέση στην έκτίμησή μας μεταξύ των έργων τής σφραγιδογλυφίας: ή καλλιτεχνική του άξία και ή προσφορά γνώσεων. Τό εύπλαστο ύλικό, τό μετάλλο, και κυρίως τό χρυσάφι, επέτρεψε τήν κομψότητα και τήν ποικιλία στα σχήματα, και στην άπόδοση τής παράστασης όλοκληρωμένων, μικροσκοπικών μορφών. 'Εξάλλου ή μεγαλύτερη σφραγιστική επιφάνεια συνέβαλε στην άπεικόνιση πολυπρόσωπων παραστάσεων.

'Η γένεση του δαχτυλιδιού-σφραγίδας έχει άφετηρία τή σφραγίδα και όχι τό δαχτυλίδι, γιατί ή άρχική του μορφή ήταν ένα σφαιροειδές σχήμα, επιπεδωμένο σε τμήμα τής επιφάνειας, για νά δεχτεί τή γλυφή και μικρό τρημα κατά τή διάμετρο για τή άνάρτηση. Βαθμιαία τό τρημα μεγάλωσε και τό σφαιροειδές σχήμα κατέληξε σε

1. Α.Χenaki-Sakellariou, Technique et évolution de la bague-cachet dans l'art créto-mycénien, CMS, Beiheft 3, *Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik, Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium*, 1985 ('Υπό έκτύπωση).

2. Α.Χenaki-Sakellariou, Le rôle de la bague-cachet dans la glyptique créto-mycénienne, *Simpósio Europeo, Technology and analysis of ancient gemstones*, Ravello, 1987 ('Υπό έκτύπωση).

3. *Είλαπίνη, τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Ν.Πλάτωνα*, 'Ηράκλειον, 1987, σ. 245 κ.έ.

κρίκο, στο τέλος των παλαιότερων ανακτόρων. Ἀκόμη καί ὅταν πήρε τό σχῆμα ἑνός τέλειου δαχτυλιδιοῦ, δέν φαίνεται νά χρησιμοποιήθηκε, ὡς δαχτυλίδι, ἀλλά ὡς σφραγίδα τουλάχιστον στήν ἀρχή των νεωτέρων ανακτόρων τῆς Κρήτης καί στήν πρώτη φάση των ἑλλαδικῶν ανακτόρων. Τό σχῆμα τοῦ δαχτυλιδιοῦ ὑποδύθηκε πολλές παραλλαγές πού ὑπαγορεύθηκαν ἀπό μιὰ τεχνολογία ὄλο καί πιό ἐξειργασμένη στήν ἐπεξεργασία καί στή διάπλαση μετάλλινων ἀντικειμένων, ἀλλά καί ἀπό λόγους οἰκονομικούς καί ἀκόμη μαγικούς.

Ἡ πολυμορφία των δαχτυλιδίων ἔχει ἀνάγκη μιᾶς τυπολογικῆς κατάταξης, μέσα ἀπό τήν ὁποία θά φανοῦν καί οἱ φάσεις τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ τυπολογία πού προτάθηκε ὡς τώρα ἀπό τόν J. Younger πιάσχει ἀπό τήν ἔλλειψη σταθεροῦ κριτηρίου⁴. Στό 3^ο Συμπόσιο Σφραγιδογλυφίας τοῦ Marburg παρουσίασα μιὰ τυπολογία μέ βασικό κριτήριο τόν τρόπο τῆς κατασκευῆς. Σέ συνεργασία μέ τόν ἀρχιτεχνίτη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, κύριο Χρ. Χατζηλιού, ὁ ὁποῖος ἐξέτασε τήν κατασκευή των δαχτυλιδίων μέ τό μικροσκόπιο, καταλήξαμε νά διακρίνουμε ἑπτά τύπους:

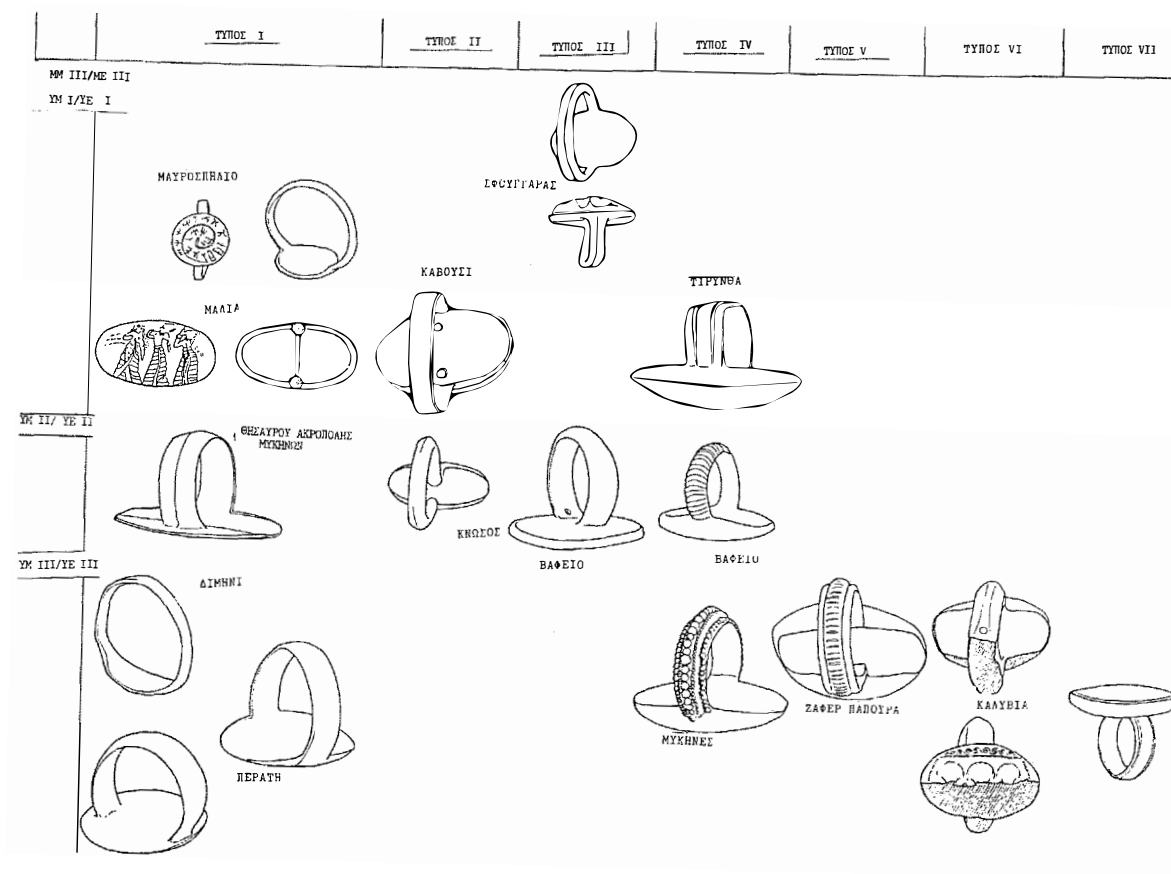
Τύπος I. Δαχτυλίδια χυτά καί συμπληρωματικά σφυρήλατα. Τά χυτά ἔχουν σχήματα ἀπλά, κυκλικές ἢ ἔλλειψοειδῆ σφενδόνας μέ δακτύλιους ταινιωτούς· πολλές φορές σφυρηλατοῦνται γιά τήν τελική διαμόρφωση. Τά πιό ἐξειργασμένα χυτά μιμοῦνται τόν τύπο IV, μέ πλατειά, ρηχή κοιλότητα στή μέση τῆς πίσω ὀψης. Ὁ δακτύλιος ἄλλοτε ἀποτελεῖ συνέχεια μέ τή σφενδόνη καί ἄλλοτε εἶναι πρόσθετος, συγκολλημένος σ' αὐτή.

Τύπος II. Δαχτυλίδια σφυρήλατα σέ δύο χάλκινα, ἐπάλληλα φύλλα, μέ ταινιωτό δακτύλιο, ὁ ὁποῖος στερεώνεται ἀνάμεσα στά φύλλα τῆς σφενδόνης μέ ἕνα καρφόκι στήν κάθε ἄκρη.

Τύπος III. Διακρίνεται ἀπό τόν προηγούμενο μέ τήν προσθήκη μιᾶς λίθινης σφραγίδας πού συγκρατεῖται στό χάλκινο ὑπόδαθρο μέ τήν ἀναδίπλωση τοῦ ἐλάσματος πάνω στήν περιφέρεια τῆς πέτρας. Τά ἄκρα τοῦ κρίκου εἶναι στερεωμένα εἴτε μεταξύ λίθου καί χάλκινου ὑπόδαθρου, εἴτε μέ καρφόκια στήν πίσω ὀψη τοῦ χάλκινου φύλλου, τά ὁποῖα συγχρόνως συγκρατοῦν καί τή λίθινη σφραγίδα πάνω στό ὑπόδαθρο.

Τύπος IV. Ἡ σφενδόνη, ἀπό χρυσό ἔλλειψοειδές ἔλασμα, ἔχει σφυρηλατηθεῖ στίς δύο μακρές πλευρές, ἔτσι ὥστε τό ἔλασμα ἔχει ἀναδιπλωθεῖ πρὸς τά μέσα δημιουργώντας σχῆμα ἀμυγδαλοειδές: Ἡ κύρια ὀψη, ἔλλειψοειδῆς στό σχῆμα, εἶναι ἐλαφρά κυρτή, ἐνῶ ἡ πίσω ὀψη διαμορφώνεται σέ δύο ἐπιμήκεις, ἐπικλινεῖς ἔδρες, σχήματος τόξου κύκλου, πού πλαισιώνουν τήν ἔλλειψοειδή κοιλότητα, ἡ ὁποία σχηματίσθηκε ἀνάμεσά τους μέ τήν ἀναδίπλωση των πλευρῶν. Στήν περίπτωση πού τό ἔλασμα εἶναι λεπτό, ἡ κοιλότητα εἶναι μεγαλύτερη καί γι' αὐτό τήν ἔχουν γεμίσει μέ κάποια ὕλη, ὥστε τό δαχτυλίδι νά γίνει ἀνθεκτικότερο στήν πίεση. Ὁ δακτύλιος σ' αὐτόν τόν τύπο εἶναι πολλές φορές διακοσμημένος μέ κοκκίδωση ἢ ἔκτυπη διακόσμηση· στερεώνεται μέ τά ἄκρα του πού καταλήγουν στή μεσαία κοιλότητα, τήν ὁποία καλύπτει ἔλασμα μέ ὅμοιο σχῆμα. Τό κάλυμμα τῆς κοιλότητας, συγκολλημένο στά χεῖλη τῆς, συγκρατεῖ καί τόν δακτύλιο στή θέση του.

4. Seven types of ring construction in the Greek late Bronze Age, *Aux origines de l'Hellénisme, Hommage à H. van Effenterre*, Paris, 1984, σ. 83.

Εικ. 1. Τύποι μεταλλινων δαχτυλιδιών - σφραγίδων.

Τύπος V. Είναι μία παραλλαγή του τύπου IV που υπαγόρευσαν λόγοι οικονομίας, επειδή τα δαχτυλίδια είναι κατασκευασμένα από κοινά μέταλλα. Ένώ το σχήμα μοιάζει με τον τύπο IV, διαφέρει ως προς την επένδυση με λεπτό φύλλο χρυσού.

Τύπος VI. Μοιάζει με τον τύπο IV, αλλά διαφέρει στο συνδυασμό των υλικών, όπως άσμη, σίδηρος, χαλκός· έχει όμοιο σχήμα με τον τύπο IV, αλλά το δαχτυλίδι καλύπτεται, εν μέρει, από λεπτό χρυσό φύλλο, στη μισή σφενδόνη, κατά το μεγάλο άξονα, στη συνεχόμενη όπισθα έδρα και το κάλυμμα της μεσαίας κοιλότητας, είναι χρυσό φύλλο. Ο δακτύλιος στην εσωτερική πλευρά έχει επένδυση χρυσή, ενώ στην εξωτερική μόνο στο ήμισυ του, που βρίσκεται προς την πλευρά με τη χρυσή επένδυση. Ο συνδυασμός των διαφορετικών μετάλλων αποδόθηκε στην άναζητηση μαγικής ιδιότητας.

Τύπος VII. Η σφενδόνη αποτελείται από δύο μέρη: το μέταλλο υπόδαθο σε σχήμα κοίλο, έλλειψοειδές, και από ένα πλακίδιο με τη γλυφή, έλλειψοειδές, μέταλλο, που σφηνώνεται στο κοίλο υπόδαθο. Φαίνεται σαν μία εξέλιξη του τύπου III, στην οποία η λίθινη σφραγίδα αντικαταστάθηκε από μέταλλο πλακίδιο.

Η τυπολογία της γλυφής, που καθορίζεται από τα έργα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή της, δεν είναι τελείως ανεξάρτητη από την τυπολογία του σχήματος: μερικοί τύποι δαχτυλιδιών δεν είναι κατάλληλοι για να δεχτούν όρισμένο τύπο γλυφής. Ο αρχιτεχνίτης του Έθνικού Μουσείου κ.Χρ.Χατζηλιού ξεχώρισε τρεις τύπους με μικροσκοπική εξέταση:

Τύπος I. Η γλυφή γινόταν με σφυροκάλεμο, το οποίο δεν αφαιρεί το μέταλλο, αλλά το μεταθέτει με την πίεση του εργαλείου· το εργαλείο, κάθετο πάνω στη σφραγιστική επιφάνεια, αποτυπώνει το σχήμα της άκρης του με χτύπημα που γίνεται με σφυρί. Ο συνδυασμός εργαλείων, καθένα με διαφορετικό σχήμα στην άκρη του, δημιουργεί μορφές που χαρακτηρίζονται για τα καθαρά σχήματα, τους στρογγυλεμένους όγκους, τις απότομες μεταβάσεις, τα τονισμένα περιγράμματα.

Τύπος II. Η γλυφή γινόταν με χειροκάλεμο, το οποίο αφαιρεί μέταλλο. Ο τεχνίτης έπλαθε τη μορφή με το έλευθερο χέρι που χειριζόταν το καλέμι χωρίς παρεμβολή σφυριού. Η γλυφή που διαμορφωνόταν με το έλευθερο χέρι του καλλιτέχνη χαρακτηρίζεται από σχήματα ρευστά που ήταν αποτέλεσμα πυκνών χαραγμάτων της όξείας άκρης του καλεμιού και όχι το αποτύπωμα έτοιμου σχήματος: για τούτο οι μορφές έχουν όγκους και περιγράμματα κυματιστά και λεπτομέρειες φευγαλέες.

Τύπος III. Χυτή τεχνική. Η χυτή γλυφή είναι σπανιότατη, ίσως γιατί δεν έχει τη δυνατότητα να αποδώσει λεπτουργικό πλάσιμο με την παρεμβολή της μήτρας. Οί δύο άλλες τεχνικές, ή μία με το χειροκάλεμο και ή άλλη με το σφυροκάλεμο, φαίνονται να συνδέονται με δυο διαφορετικές παραδόσεις, όπως τουλάχιστον επιτρέπει να συμπεράνομε ή γεωγραφική τους κατανομή. Οί σφραγίδες του Έθνικού Μουσείου που αντιπροσωπεύουν τον έλλαδικό χώρο είναι κυρίως κατασκευασμένες με σφυροκάλεμο, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, ανάμεσά τους, το δαχτυλίδι του Βαφειού που έχει γίνει με χειροκάλεμο. Το δαχτυλίδι όμως του Βαφειού ανήκει σε μία ομάδα, της οποίας τα περισσότερα δαχτυλίδια βρέθηκαν στην Κρήτη (Ίσοπατα, Καλύδια, Σελλόπουλο). Το γεγονός αυτό μάς επιτρέπει να υποθέσομε ότι ή τεχνική του χειροκάλεμου καλλιεργήθηκε κυρίως στην Κρήτη, ενώ ή τεχνική του σφυροκάλεμου, έλλαδικής προέλευσης, χρησιμοποιήθηκε στην Κρήτη κατά την αρχαϊκή εποχή, και σποραδικά.

Ἡ τεχνική τοῦ σφυροκάλεμου ἀποδεικνύεται ὅτι εἶχε ἔμμεσα ἐπίδραση καί πέρα ἀπό τή γλυφή τῶν χρυσῶν δαχτυλιδίων στή μορφολογία τῶν λίθινων σφραγίδων. Σέ παλαιότερη μελέτη μου⁵ εἶχα ἀναγνωρίσει τρεῖς τεχνοτροπίες, Α (μινωική), Β (ἐλλαδική), Γ (μαγική). Τήν τεχνοτροπία Β συνέδεσα μέ τήν ἐλλαδική παράδοση καί τῆς ἀπέδωσα τά ἐξῆς χαρακτηριστικά: σκληρό πλάσιμο, πού διαμορφώνει σχήματα καθαρά μέ σχεδιαστικές λεπτομέρειες καί τεκτονικό στήσιμο τῆς μορφῆς μέ διαφανή ἀρθρωτή δομή. Αὐτά τά ἴδια χαρακτηριστικά συναντῶνται στά δαχτυλίδια πού ἔγιναν μέ σφυροκάλεμο, γιατί τό ἐργαλεῖο αὐτό συντελεῖ στήν ἀπόδοση καθαρῶν ὄγκων, μέ σαφές περίγραμμα καί ἀρθρωτή δομή. Εἶναι φανερό, ὅτι αὐτή ἡ μορφολογία πού διαμόρφωσε ἡ χρήση τοῦ σφυροκάλεμου στά χρυσά δαχτυλίδια, ἐπηρέασε τούς τεχνίτες τῶν λίθινων μυκηναϊκῶν σφραγίδων. Ὁ J.Boardman γράφει: «There is in fact an overall homogeneity of style in late Bronze Age Greece where even the devices of the gold rings have more in common with the style of the cut stones than they did in Crete, except where they are indistinguishable from the Minoan»⁶. Αὐτή ἡ διαπίστωση πού ἔκανε ὁ J.Boardman, ἀνεπηρέαστα, ἀφοῦ ἀγνοοῦσε τήν τεχνική τοῦ σφυροκάλεμου στά ἐλλαδικά δαχτυλίδια, ἐπιβεβαιώνει, τήν ὑπόθεση ὅτι τό στύλ Β εἶναι δημιούργημα τῆς ἐλλαδικῆς παράδοσης: ἡ ἐλλαδική καταγωγή τῆς τεχνικῆς τοῦ σφυροκάλεμου μαρτυρεῖται μέ τή χρήση στίς γλυφές τῶν ἐλλαδικῶν δαχτυλιδίων καί ἡ μίμησή της ἀπό τούς σφραγιδολύφους (στύλ Β) θά ἔγινε στόν ἴδιο χῶρο.

Ἡ δημιουργία τοῦ δαχτυλιδιοῦ-σφραγίδας δέν εἶχε μόνο αἰσθητικά κίνητρα, ἀλλά ἐξυπηρέτησε καί πρακτικές ἀνάγκες, ἐξασφαλίζοντας τήν ἀναγκαῖα διάκριση ἀνάμεσα στό πεδίο χρήσης τῆς λίθινης σφραγίδας καί στό πεδίο χρήσης τοῦ δαχτυλιδιοῦ-σφραγίδας. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ δαχτυλιδιοῦ-σφραγίδας συμβαδίζει μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνακτορικῆς ζωῆς καί τῆς διοικητικῆς ὀργάνωσης. Τά δείγματα τῶν σφραγίδων εἶναι πολύ λίγα γιά νά θεμελιωθοῦν ἐπάνω τους ὀρισμένες ὑποθέσεις, ὁμως τά πῆλινα σφραγίσματα, πού προέρχονται ἀπό τά δαχτυλίδια, εἶναι ἀρκετά γιά νά πλατύνουν τή βάση τῆς τεκμηρίωσης. Ἀφοῦ ἐπεξεργάστηκα μιά μέθοδο – ξεκινώντας ἀπό τά δαχτυλίδια πού μᾶς διασώθηκαν – γιά τή διάκριση τῶν σφραγισμάτων ἀνάμεσα σέ αὐτά πού προέρχονται ἀπό λίθινες σφραγίδες καί σέ αὐτά πού προέρχονται ἀπό δαχτυλίδια, μπόρεσα νά ἔχω στή διάθεσή μου ἕνα πλατύτερο ὕλικό γιά παρατηρήσεις. Εἶδα, πράγματι ὅτι ὑπάρχει διαφοροποίηση στό θεματολόγιο ἀνάμεσα σέ δαχτυλίδια καί λίθινες σφραγίδες. Ἡ μεγαλύτερη ἐπιφάνεια σέ δαχτυλίδια ἐπέλεγε σέ αὐτά μεγαλύτερες σκηνές μέ περισσότερες μορφές. Τά θέματα πού ἐπέλεξαν οἱ σφραγιδολύφου ἦταν σχετικά μέ τή θρησκεία, παρουσιασμένα εἴτε μέσα ἀπό πολυπρόσωπες, ρεαλιστικές σκηνές, εἴτε μέ συμβολικό τρόπο σέ συνεπλεγμένα, συμβατικά συμπλέγματα. Μιά δεύτερη ὁμάδα θεμάτων εἶναι ἥρωϊκοῦ καί ἡγεμονικοῦ χαρακτήρα: ἀγῶνες, κυνήγια, ταξίδια κτλ. Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι οἱ σκηνές ζῶων ἢ τά μοναχικά ζῶα πού κατ' ἐξοχήν διακοσμοῦν τίς λίθινες σφραγίδες λείπουν ἀπό τά δαχτυλίδια-σφραγίδες. Αὐτές οἱ παρατηρήσεις μᾶς ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι τό θεματολόγιο τῶν δαχτυλιδίων εἶχε ὀρισμένους περιορισμούς καί ἀκολουθοῦσε προδιαγραμμένους κανόνες.

5. *Μυκηναϊκή σφραγιδολογία*, Ἀθήνα, 1966, σ. 109 κ.έ.

6. *Greek Gems and Finger Rings*, 1970, σ. 57.

Μιά εικόνα της ποιοτικής και ποσοτικής σχέσης των δαχτυλιδιών και των λίθινων σφραγίδων μας δίνουν τα αρχαία πήλινων σφραγισμάτων – Κνωσού, Ζάκρου, Ἄγ. Τριάδας, Χανίων, Πύλου – όπου τα σφραγίσματα από δαχτυλίδια είναι πολύ λίγα, αλλά καλής ποιότητας. Αὐτή ἡ διαφορά μαρτυρεῖ τή σπανιότερη χρήση των δαχτυλιδιών και ἐπιπλέον τό διαφορετικό τομέα πού ἐκάλυπταν. Οἱ λίθινες σφραγίδες ἐβεβαίωναν μιά διοικητική πράξη ἢ ἕνα ἔλεγχο πού θά ἀπαιτοῦσε περισσότερες ὑπογραφές, γιά νά μιλήσομε μέ τή σημερινή γλώσσα, ἐνώ μέ τό δαχτυλίδι θά ἔμπαινε ἡ τελική σφραγίδα ἀπό ἕνα πρόσωπο σέ μιά ὑψηλότερη βαθμίδα.

Σφραγίσματα πού μαρτυροῦν συναλλαγές ἢ διοικητικές πράξεις στήν Κρήτη μᾶς διασώθηκαν ἀπό τήν ἐποχή των παλαιότερων ἀνακτόρων. Στόν ἑλλαδικό χώρο, ἐκτός ἀπό τά πήλινα σφραγίσματα τῆς Λέρνας και ἐλάχιστα ἀλλά σποραδικά τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, ἡ χρήση των σφραγισμάτων σέ διοικητικές πράξεις βεβαιώνεται σέ προχωρημένη φάση τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Τό κενό αὐτό, πιθανότατα, ὀφείλεται σέ κενό τῆς τεκμηρίωσης, ἀφοῦ τά ἀνάκτορα τῆς ἀρχῆς τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ δέν ἔχουν σωθεῖ.

Τό δαχτυλίδι-σφραγίδα, δημιούργημα τῆς μινωικῆς σφραγιδογλυφίας, φαίνεται ὅτι εἶχε μεγάλη ἀνάπτυξη στή διάρκεια των νεωτέρων ἀνακτόρων τῆς Κρήτης και στόν ἑλλαδικό χώρο ἀπό τόν 15^ο ἕως τήν ἀρχή τοῦ 13^{ου} αἰώνα. Στήν Κρήτη δέν σώθηκαν πολλά δαχτυλίδια, ἀλλά τά πήλινα σφραγίσματα βεβαιώνουν τή χρήση τους. Ἡ ξεχωριστή θέση πού κατέχουν τά δαχτυλίδια-σφραγίδες δέν ὀφείλεται μόνο στήν καλλιτεχνική τους ἀξία, ἀλλά και στήν ἀρχαιολογική, μέ τίς πολύτιμες πληροφορίες πού προσφέρουν στό ἐπίπεδο τῆς θρησκείας, τῆς διοικητικῆς ὀργάνωσης και γενικά τῆς ζωῆς και τοῦ πολιτισμοῦ στήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ στήν Κρήτη και στόν ἑλλαδικό χώρο.